

УДК 373.2.016:81-028.31:316.772.2
DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.17>

С. А. Михальська

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВЛЕННЄВА ПОВЕДІНКА ЯК ПРОЯВ УСПІШНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДИТИНИ З ОТОЧЕННЯМ

У статті проаналізовано мовленнєву поведінку дитини у взаємодії з оточенням. Показано, що комунікативно-мовленнєвий підхід до розвитку спілкування дитини дошкільного віку допомагає вирішувати завдання, що пов'язані з формуванням мовленнєвої поведінки дитини. Встановлено, що для мовного взаєморозуміння і взаємодії важливе вміння бачити, чути, розуміти, враховувати у своїй мові того, до кого адресоване висловлення. Визначено, що особистісні досягнення якостей комунікативно-мовленнєвого розвитку виявляються в рисах характеру, що забезпечують комунікацію, сприяють установленню широких контактів дитини дошкільного віку з однолітками, малятами, незнайомими раніше дорослими людьми, що це більшою мірою сприяє розвитку якостей когнітивного і лінгвістичного рівня в мовному прогресуванні дитини. Обґрунтовано, що підхід до аналізу мовленнєвої поведінки дитини тільки за характеристикою лінгвістичних проявів не пояснює причинності, своєчасності, відставання або перевищення вікової норми в засвоєнні нормативних правил мови, а також не може пояснити труднощі у мовній взаємодії дитини з однолітками і дорослими. Доводиться, що деформація і несформованість мотивів взаємодії демонструють досвід невдач, що накопичується у відносинах з іншими, і все це приводить до того, що в багатьох дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку відсутня самостійність; вони невпевнені в собі, часто відчувають страх у нових ситуаціях і починаннях, виявляють негативізм, конфліктність, неадекватне сприйняття поведінки і ставлення до себе з боку інших дітей і дорослих. Така ситуація розвитку знижує розвиток інструментальних конструктивних засобів взаємодії зі світом соціального і природного оточення. Обмеження мовних форм спричиняє незатребуваність лексики, граматичний примітивізм, фонетичну невизначеність, одноманітність і монотонність мовлення. Різноманітні морфологічні і синтаксичні перебудови мови залишаються незасвоєною навичкою і гальмують надалі у мовленнєвому розвитку дитини прояви елементів зв'язності, розгорнення і довільності.

Ключові слова: спілкування, відносини, розвиток, особистість, дошкільник.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що вивчення базових характеристик комунікативно-мовленнєвого розвитку потребує аналізу таких якостей психічного розвитку особистості, котрі, на нашу думку, допомагають дитині встановлювати міжособистісний контакт, здійснювати соціально-перцептивний аналіз системи «людина – ситуація», вибирати адекватні невербальні та мовні засоби спілкування, контролювати успішність реалізації цілей комунікації, проявляти творчість. Відповідно, можна сказати, що психологічна характеристика комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини відбиває аспекти емоційного, когнітивно-лінгвістичного, вольового, творчого розвитку дитини і тому в структуру своєї характеристики включає компоненти, що виявляються в мовленнєвій поведінці, розвитку свідомості, особистісних рисах. Саме комунікативно-мовленнєвий підхід до розвитку спілкування дитини дошкільного віку дає змогу вирішувати завдання, що пов'язані з формуванням мовленнєвої поведінки дитини, оскільки в діагностику та формування закладено критерії та показники становлення компетентності соціальної взаємодії.

Дослідники вказують, що вивчення процесу комунікативно-мовленнєвого розвитку вимагає комунікативного підходу до його вирішення, що враховує положення про тісну взаємозумовленість суб'єкт-суб'єктних відносин, які реалізуються в діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, С. Рубінштейн та інші), ідеї і концепції, що характеризують мовну систему як багатоаспектний феномен (М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтьєв, Т. Ушакова та інші), а також концептуальні положення про форми і засоби спілкування дитини дошкільного віку з дорослими й однолітками, у яких відбувається становлення її психіки (В. Котирло, С. Кулачківська, С. Ладивір, М. Лісіна, Т. Піроженко, А. Рузська, Т. Синько, С. Тищенко, Т. Рєпіна та інші).

При цьому мовлення дитини аналізується не у всіх аспектах, а з погляду визначених функцій, що вказують на рівень інтелектуального розвитку: розуміння, усвідомлення мовлення, лексичне наповнення, нормативне оволодіння мовними правилами. Водночас ми підкреслюємо, що підхід до аналізу мовленнєвої поведінки дитини тільки за характеристикою лінгвістичних проявів не

пояснює причинності, своєчасності, відставання або перевищення вікової норми в засвоєнні нормативних правил мови, а також не може пояснити труднощі у мовній взаємодії дитини з однолітками і дорослими. Цілісність у характеристиці особистісного розвитку дитини вимагає опису мовленнєвих досягнень у єдності і взаємозв'язку з усіма параметрами, що забезпечують дошкільникові успішність взаємодії з навколишнім світом, характеризують зростання засобів взаємодії як на репродуктивному, так і на творчому рівнях комунікативної діяльності.

Роль групи однолітків у соціальному, особистісному розвитку дитини-дошкільника висвітлена в багатьох соціально-психологічних, психологічних, педагогічних наукових роботах і дослідженнях. Зокрема, досліджувалися особливості міжособистісних взаємин дітей із ровесниками в різних видах діяльності: пізнавальній (О. Смирнова), ігровій (С. Кулачківська, С. Ладивір), спільній самостійній (О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Піроженко, Т. Репіна, С. Якобсон).

Мета статті. Головною метою роботи є теоретичний аналіз мовленнєвої поведінки дитини дошкільного віку як прояв успішності взаємодії з оточенням.

Виклад основного матеріалу. Проблему взаємодії і спілкування дітей з однолітками досліджували М. Лісіна, А. Рузька, О. Смирнова та інші.

У концепції М. Лісіної [1, с. 17–28] спілкування постає як особлива комунікативна діяльність, спрямована на формування певних взаємин. Протягом дошкільного дитинства спілкування та взаємодія дітей з однолітками проходить низку послідовних стадій, що ускладнюються. Розвиток спілкування з однолітком у дошкільному віці (6–7 років) все більше набуває виразних ознак позаситуативності: зміст взаємодії абстрагується, тобто позбавляється прямої залежності від наявної реальної ситуації, починають складатися стійкі вибіркові вподобання між дітьми. Суттєвим надбанням дошкільного віку, що виникає в процесі контактів дітей між собою, є утворення власного образу (образ-Я) та образу іншої людини.

Низка авторів наголошує, що вирішальним фактором розвитку продуктивних взаємин дитини з однолітками є їхня успішність у спільній діяльності: ігровій або трудовій (Я. Коломінський, В. Мухіна, Т. Репіна, А. Рояк та інші).

Наприклад, Є. Суботський вважає, що взаємини дошкільнят з однолітками характеризуються, з одного боку, імпульсивністю і безпосередністю, а з іншого – інертністю і стереотипністю [5, с. 56].

Дослідники (М. Дяченко, Л. Кандибович, Я. Коломінський) пропонують таку структуру міжособистісної взаємодії:

1) певні спонукання (інтерес, розуміння потреби у взаємодії, співробітництві, спілкуванні тощо);

2) певна поведінка (мова, дії, жести, міміка тощо);

3) емоції і почуття (задоволення від спілкування, симпатія чи антипатія, взаємна атракція або негативні стани та інше);

4) пізнання (сприймання іншого, мислення, уява, уявлення);

5) саморегуляція, воля (витримка за відсутності взаєморозуміння, володіння собою у разі конфлікту, надання допомоги іншим у важкій ситуації тощо) [2, с. 6–16].

Т. Репіна передбачає, що в дошкільнят проявляється феномен взаємозв'язку і взаємопроникнення різного виду відносин [3].

Отже, взаємодію дошкільників з однолітками можна розглядати з таких компонентів, як: взаєморозуміння (адекватність, точність і об'єктивність відображення особистості партнера), взаємовплив («особливий рівень взаємодії, один із феноменів, який описує взаємодію»), взаємні дії (здійснюються у формі співдії (взаємодопомога), бездії і протидії), взаємостосунки (виражають готовність партнерів до певного типу переживань і дій), спілкування.

Розуміння дитиною цілісної картини образу ситуації є найважливішою характеристикою рівня психічного розвитку, тому що синтезує в собі когнітивні, афективні і мотиваційні параметри. Вибір головних ознак, атрибутів мовної комунікації є надзвичайно важливим для дитини. Ми вважаємо, що самодостатніми ознаками, які вимагають усвідомлення дошкільниками, є характеристики образу ситуації, тобто взаємозалежної системи «людина – ситуація». Дитина, що виявляє розуміння причинних зв'язків і взаємозалежностей зазначеної системи, демонструє розвиток визначеної логіки мислення: розуміння співвідносин між головними і другорядними ознаками, співвідносин між цілим і частиною, розуміння відносин взаємодії між різними складниками ситуації спілкування.

Отже, предметом соціально-перцептивного аналізу й усвідомлення дошкільниками змісту ситуацій взаємодії є з позиції комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини відношення системи «людина – ситуація» і відношення «мовна форма – значення». Саме ці базові утворення, що відчуюються як єдине ціле, забезпечують успішність реальної взаємодії між соціальними партнерами.

При цьому успіх міжособистісного обміну в ситуації контакту дитини з людьми зумовлений такими ознаками, які спричиняють характер мовленнєвої поведінки дитини: здатністю дитини виділити головний зміст ситуації взаємодії; здатністю до вибору основного принципу зміни ситуації (узгодження, роз'єднання, протиріччя та інше).

Саме ці ознаки мовленнєвої поведінки дитини в різних ситуаціях взаємодії дитини з дорослим та однолітками були предметом спостережень та аналізу.

Мовне висловлення як показник інструментальної (операціональної) сторони комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини повинно бути адекватним ситуації спілкування, оскільки її розуміння визначає тему висловлення, форму побудови і зміст мови через добір лексики, його узгодження і відтворюючі (фонетичні) властивості мови.

Цей взаємозв'язок варто пам'ятати, оскільки навчання дітей мовного висловлення (оформлення думки в зовнішню мову) вбачається в цьому підході як принципово важливий та основний спосіб інноваційних змін у системі мовленнєвого розвитку дитини, а також у системі розвивально-корекційної індивідуальної роботи, в якій актуалізується особистісна, соціальна, інтелектуальна активність дитини.

Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини й аналіз його рівня передбачає інтерес до проблеми розуміння дошкільником ситуації спілкування і користування мовними висловленнями, адекватними їй. У розвитку мовного спілкування ми хочемо підкреслити значимість такого психічного новоутворення, як наявність установки на відповідну реакцію, орієнтації дитини на комуніканта, співрозмовника. Для мовного взаєморозуміння і взаємодії важливе вміння бачити, чути, розуміти, враховувати у своїй мові того, до кого адресоване висловлення.

В аналізі комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку необхідно також врахувати, що комунікативні властивості мовних висловлень припускають широке використання як мовних (вербальних) засобів, так і невербальних. Перераховані комунікативні характеристики відбиті також інтонацією, виразністю, темпом мови, її швидкістю і навіть іноді дикцією.

Важливо розвивати комплексну навичку, що визначає успішність мовної взаємодії, розвиненість комунікативної компетентності, здатність застосовувати мову з метою пізнання і спілкування з навколишнім світом.

Усвідомлення своїх умінь і якостей, уявлення себе в часі, відкриття для себе своїх переживань – усе це утворює початкову форму усвідомлення дитиною себе, виникнення до кінця дошкільного віку «особистісної свідомості» (Д.Б. Ельконін) [4, с. 106–115].

Сформовані ціннісні відносини дитини щодо людей і самої себе вказують на пріоритет відносин суб'єктного характеру. При цьому дитина перебуває в такій ситуації, коли стиль життя дорослих людей дає їй змогу бути в колі розмов, бесід, переваг, пов'язаних із життям емоцій, переживань, настроїв, тобто в колі цінностей, пов'язаних із життям людини. Тому і дитину з усіма проблемами і досягненнями оцінюють із погляду особистісного прояву, що дає малюку змогу навчитися виділяти

себе в цілісній ситуації подій, що відбуваються, усвідомлювати себе через відношення до визначеного змісту. Усе це сприяє росту свідомості дитини загалом, розвитку в неї інтересів і переваг до визначених видів діяльності, формуванню різнобічного характеру оцінки навколишнього світу. Ці досягнення демонструють здатність дитини самостійно мислити і потребу донести до навколишніх своє власне ставлення, змушує засвоювати все більш складні і різноманітні форми мовних висловлень.

Дитина в мовній поведінці з оточенням природно демонструє свою соціальну й інтелектуальну активність через розширення інструментальних можливостей. У її мовному спілкуванні яскраво і своєрідно звучать такі форми мовних висловлень, як згода, уточнення, прохання, порада, спонукання, подяка, сумнів, подив і інші мовні побудови, адекватні ситуації спілкування.

Особистісні досягнення якостей комунікативно-мовленнєвого розвитку виявляються в рисах характеру, що забезпечують комунікацію (доброзичливість, відкритість тощо), сприяють установленню широких контактів дитини старшого дошкільного віку з однолітками, малятами, незнайомими раніше дорослими людьми, що ще більшою мірою сприяє розвитку якостей когнітивного і лінгвістичного рівнів у мовному прогресуванні дитини. Саме широта і дієвість мотивів спілкування дитини з людьми забезпечує координацію комунікативних і мовних дій, що породжує внутрішню реорганізацію, переструктурування процесів аналізу цілісної ситуації спілкування і дає дитині змогу прогнозувати можливий розвиток подій, виявляти творчість спілкування.

На жаль, дійсна ситуація виховання й розвитку дитини далека від пріоритету особистісних відносин у спілкуванні з дітьми. Дитину і її досягнення оцінюють не з позиції розвитку особистості, а з позиції досягнутого результату діяльності. Усе це приводить до того, що дитина не усвідомлює себе як особистість. За наявності негативних оцінок і низької культури міжособистісних відносин, обмеженості і замкнутості інтересів серед дорослих збіднюється внутрішній світ дитини. Її свідомість фіксує відносини до інших на основі об'єктно-мовленнєвого відношення. Засоби, операції, мета діяльності засновані на реально-звичному функціонуванні, далекому від елементів перетворення й творчості. Усе це зумовлює низький рівень розвитку свідомості, труднощі подолання стандартів і стереотипів у реалізації навіть власних задумів і намірів. І хоча дитина демонструє інтерес і заглибленість у ситуацію взаємодії, часто сама ситуація тисне на неї. Дитині складно виявити самостійність, ініціативність. Оскільки в таких випадках дорослому важливіше, щоб дитина зробила що-небудь, а не усвідомила чи

зрозуміла, тому не заохочуються особистісні якості дитини.

Деформація і несформованість мотивів взаємодії демонструють досвід невдач, що накопичується у відносинах з іншими, і все це призводить до того, що в багатьох дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку відсутня самостійність. Вони невпевнені в собі, часто відчувають страх у нових ситуаціях і починаннях, виявляють негативізм, конфліктність, неадекватне сприйняття поведінки і ставлення до себе з боку інших дітей і дорослих. Така ситуація розвитку знижує розвиток інструментальних конструктивних засобів взаємодії зі світом соціального і природного оточення.

У плані лінгвістичних (мовних) характеристик це виявляється в стандартних за формою й обмежених за змістом мовних висловлюваннях (переважно відповідь чи згода). Обмеження мовних форм спричиняє незатребуваність лексики, граматичний примітивізм, фонетичну невиразність, одноманітність і монотонність мовлення. Різноманітні морфологічні і синтаксичні перебудови мови залишаються незасвоєною навичкою і гальмують надалі у мовленнєвому розвитку дитини прояви елементів зв'язності, розгорнення і довільності.

Виділяють типи відносин у мовній комунікації, що спрямовують мовленнєву поведінку дитини:

I. Суб'єкт-суб'єктні відносини дитини з дорослими й однолітками в колективі групи дитячого садка. При цьому дитина часто не виявляє ділових і пізнавальних мотивів до обговорюваної загальної проблеми, що виникла в колективі, не формулює своїх змістів і цілей майбутньої діяльності. Водночас вона орієнтована на реалізацію потреби в особистих контактах, потреби в емоційному комфорті, присутності серед друзів (друга), потреби бути в особистісних відносинах з улюбленим вихователем. У цих випадках дитина є більшою мірою спостерігачем комунікативно-мовної взаємодії, а в мовній поведінці – слухачем. Окремі мовні висловлювання відбивають характер особистісних контактів, часто не пов'язаних з обговорюваною проблемою, а відповіді на питання ділового, пізнавального характеру з боку ініціатора спілкування (дорослого, однолітка) є типовим стандартом: «так», «ні», «не знаю». Проте значимість присутності такої дитини в ситуації соціальної взаємодії очевидна і виражена в подальшому прогресуванні її комунікативно-мовленнєвих досягнень.

II. Суб'єкт-об'єктні відносини, що виявляються в процесі організації спільної діяльності з дорослими й однолітками. Такий характер відносин у взаємодії часто виявляють діти, що мають визначений рівень розвитку ділових і пізнавальних мотивів діяльності, тобто достатній рівень

компетентності, що забезпечує їм можливість включитися у вирішення проблеми ділового або пізнавального характеру. Вони поспішають почати діяльність щодо реалізації задуму, формулюючи свої способи, варіанти, наміри, особистісні змісти. При цьому можливі випадки, коли дитину не цікавить, з ким вона буде виконувати справу, хто учасник її контакту, тобто ділові і пізнавальні мотиви перевищують особистісні. Одночасно такий варіант указує на відсутність орієнтування на людину, несформованість комунікативної спрямованості в діяльності. Такі діти по ходу реалізації спільного задуму часто виявляють конфліктний характер взаємодії з іншими учасниками загальної справи, тому що не погодили мети, наміру, бажання партнерів, не встановили міжособистісних стосунків. Варіантом подальшої поведінки дитини при цьому може бути відмова від участі в загальній справі або присутності в ній позиції «поруч», «сама по собі», що обмежує взаємодію і прояв комунікативно-мовних навичок. За умови підвищеної ділової або інтелектуальної активності дитина стоїть перед необхідністю «научіння контактів», відновлення міжособистісних відносин для реалізації потреби в спільній діяльності, ствердження своєї позиції серед однолітків, адже таким дітям є що і як сказати. Інакше кажучи, варіант відносин суб'єкт-об'єктного характеру в ситуації предметно-змістовної взаємодії дитини з дорослими й однолітками обов'язково висуває перед дитиною завдання навчання соціального контакту, навчання мовного спілкування, що включає процеси контактовстановлення.

III. Відносини суб'єкт-суб'єкт-об'єктного характеру є умовою і характеристикою розвиваючої ситуації навчання мовного спілкування. Зазначені відносини характеризуються тим, що діти взаємодіють із приводу предметно-змістовного завдання, вирішення якого здійснюється за постійної уваги і координації міжособистісних відносин між партнерами комунікації. У цій ситуації жест і мова вписані в динаміку соціальних, комунікативних відносин і дитина вчиться не тільки смислоформуванню всіх характеристик системи «людина – ситуація», але і постійно вдосконалюється в здатності контактовстановлення і підтримки міжособистісних відносин для реалізації накресленої мети. Третій варіант відносин виявляють діти, що мають високий рівень розвитку всіх компонентів комунікативно-мовленнєвого розвитку і, насамперед, дієвість особистісних, ділових, пізнавальних мотивів у широкій сфері життєдіяльності дошкільника.

Висновки. Рівень особистісних досягнень старшого дошкільника є характеристикою творчих проявів спілкування. Це підтверджує, що будь-які творчі ознаки мовленнєвої поведінки дитини, зокрема включеність уяви у процес взаємодії з оточенням, збільшують можливість

дитини передбачати, прогнозувати, уявляти, очікувати можливий результат і перебіг процесу спілкування. Вибір засобів мовленнєвої поведінки особистості регулюються значною мірою передбаченням наслідків і цілями особистості. Визначення та використання засобів спрямовані на майбутні події, що спонукає людину спрямовувати увагу та усвідомлювати їхній зміст і характер. Здатність володіти розумовими діями, знаходження аналогій, комбінування та використання елементів новаторства, тобто творчих проявів взаємодії, лежить в основі конструктивних, позитивних комунікативних дій, що є універсальною стратегією для партнерів, для особистості у прийнятті рішень.

Перспективи подальших досліджень полягають у порівнянні особливостей мовленнєвої поведінки дитини дошкільного віку у взаємодії з однолітками в умовах традиційних та інноваційних моделей освіти.

Література:

1. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / под ред. А.Г. Рузской. 2-е изд. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. 384 с.
2. Мороз О.І. Формування міжособистісних взаємин дітей на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок») : автореф. ... дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 20 с.
3. Репина Т.А. Проблема полоролевой социализации детей : монография. Москва : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2004. 286 с.
4. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук В.В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
5. Субботский Е.В. Психология отношений партнёра у дошкольников. Москва : Педагогика, 1976. 143 с.

Mykhalska S. A. Speech behavior as a manifestation of the child successful interaction with the environment

The article investigates the child speech behavior in interaction with the environment. It is shown, that the communicative-speaking approach to the preschool child allows solving problems connected with the formation of child speech behavior. It is established, that for language understanding and interaction it is important to be able to see, hear, understand, and take into account in the language the person to whom the expression is addressed. It is determined, that personal achievements of child communicative and speech development are revealed in character traits, which provide a communication, promote the establishment of preschool child contacts with peers and strangers, develop the linguistic and cognition qualities in child language progression.

It is substantiated, that the approach to the analysis of the child speech behavior just through the characteristic of linguistic manifestations does not explain the causality, timeliness, lag or exceeding of the age norm in mastering the language normative rules, and also doesn't explain the difficulties in the child speech interaction with peers and adults. It is argued, that the deformation and lack of the interaction motives causes the failure experience, that is accumulated in relationships with others, and leads to the independence lack in preschoolers and primary school students; they are unsure, often fear in new situations and endeavors, exhibit negativity, conflict, inadequate behavior.

This situation reduces the development of constructive and instrumental tools of interaction with the social and natural environment. The limitation of language skills leads to the unclaimed vocabulary, grammatical primitivism, phonetic indistinctness, monotony and monotonous speech. Various morphological and syntactic language rearrangements remain an unexplored skill and inhibit the manifestations of the connectedness elements, deployment and arbitrariness in the child's speech development.

Key words: communication, relations, development, personality, preschooler.